

Бойко І. Й.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8444-6787

ПЕРШЕ ГРУНТОВНЕ АКАДЕМІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

У сучасних умовах жорстокої війни Росії проти України вивчення історії української державності та права має важливе теоретичне, практичне і політичне значення, становить передумову відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу. Історичні знання про українську державу та право сприяють формуванню національної свідомості, свідомого патріотизму та активної громадянської позиції, що характеризує відповідальне ставлення громадян до своєї Батьківщини.

Сьогодні особливе завдання покладається на юридичну науку. Одним з важливих її завдань є дослідження історії українського права від найдавніших часів і до сьогодні. Це передбачає об'єктивний аналіз важливих правових норм в галузі цивільного, кримінального та процесуального права, з'ясування закономірностей, що призводили до їх змін. Вивчаючи історію українського права, важливо показати, що Україна має власну історію державотворення і правотворення, історичний правовий досвід, який формувався протягом багатьох століть. Упродовж століть українське право безперервно розвивалося, не втрачаючи зв'язків зі своїми витокami. Воно живилося джерелами права, успадкованими з давнини, що оновлювалися і збагачувалися з кожним століттям. Насамперед, це норми звичаєвого права, нормативно-правові договори і статuti київських князів, Руська Правда, «козацьке право», гетьманські статті XVII–XVIII ст., Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р., Суд і розправа в правах малоросійських 1750 р., Зібрання малоросійських прав 1807 р., конституційні проекти П. Орлика, М. Драгоманова, М. Грушевського, О. Ейхельмана, С. Дністрянського та ін., універсали Центральної ради, законодавство ЗУНР тощо. Впродовж всього свого існування український народ плекав прагнення до свободи, незалежності й одночасно поваги до індивідуалізму і втілював їх у праві, яке набувало таких форм як закон, правовий звичай, нормативно-правовий договір, судовий прецедент, правова доктрина. При цьому пріоритет закону, верховенство права поступово зростали, що свідчить про формування українського права у контексті континентально-європейського.

Українське право є одним з важливих показників ідентичності народу і легітимності його влади. Його вивчення дає змогу розкрити правову культуру українського народу, його правобачення та інші світоглядні установки, особливості менталітету, духовний генезис на певних історичних етапах еволюції українського суспільства. Українське право є важливою національною культурною цінністю, частиною української духовної культури, у якій відображено його сутність. Упродовж усієї своєї історії український народ формував демократичний світогляд та особливу політико-правову свідомість, яка відображала прагнення до упорядкованості, справедливості і демократичності у відносинах між людьми. Тому вивчення історії українського права сприяє усвідомленню тих духовних цінностей, на яких ґрунтується національна свідомість українського народу, а також дає можливість більш поглиблено сформулювати уявлення про рівень його правосвідомості.

Серед найважливіших світоглядних навчальних дисциплін в системі вищої юридичної освіти України вирізняється Історія української філософії права. У контексті багатовікового процесу українського державотворення та правотворення саме Історія української філософії права відіграє важливу роль орієнтира для подальшого розвитку, модернізації правових інститутів та еволюції сучасної політико-правової думки. Варто зауважити, що українські вчені вивчали історію західної філософії права, а історію української філософії права, на жаль, ніхто з українських вчених комплексно не вивчав і жодного ґрунтового правового дослідження не було опубліковано.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу перша в історії України ґрунтова академічна праця – монографія відомого українського вченого, доктора юридичних наук, професора кафедри теорії права та держави Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академіка Національної академії правових наук України, Заслуженого юриста України, президента Асоціації українських правників, віце-президента Асоціації народних депутатів України Василя

Васильовича Костицького на тему: «Історія української філософії права», яка за своїм змістом та формою є першим ґрунтовним науковим виданням з історії української філософії права у незалежній Україні¹. У монографічному дослідженні В. В. Костицького на високому науковому та методологічному рівні висвітлено актуальні та малодосліджені питання філософсько-правових досліджень та філософських праць різних історичних епох становлення й розвитку Української державності. У монографічному дослідженні кваліфіковано розкрито значимість філософії права як загальнотеоретичної науки, яка завжди, як слушно підкреслює В. В. Костицький, була методологічною основою незалежного державотворення та розвитку права в Україні. Це питання викликає посилену увагу як з точки зору юридичної науки, так і юридичної практики. Завдання, які поставив перед собою автор, потребували ґрунтовних комплексних правових знань і відповідно правозастосовчого досвіду. Великим позитивом є те, що цю тему досліджував не кабінетний вчений, а досвідчений науковець, політик і державний діяч, який мав можливість бачити безпосередньо реальні проблемні моменти українського державотворення.

Аналіз монографії дає підстави стверджувати, що авторові довелося шукати раціональну структуру дослідження. Варто зазначити, що це йому вдалося. Структура монографії В. В. Костицького не викликає заперечень. Вона складається п'яти ґрунтовних розділів та висновків, які супроводжуються ілюстраціями.

Перший розділ рецензованої монографії присвячений виокремленню загальних зауваг щодо історії української філософії права. У ньому ґрунтовно охарактеризовано українську філософію права як культурний феномен, розкрито її своєрідність, особливості розвитку, вдало визначено її об'єкт та періодизацію. Автор абсолютно правильно підкреслює, що українська філософія права є одним із яскравим і самобутнім феноменом національної культури.

Значний науковий інтерес викликав другий розділ монографії, у якому ґрунтовно висвітлено ключові моменти значення утворення і розвитку давньої Києво-Руської держави (України-Руси) та поширення християнства у становленні української філософії права, акцентовано на українській філософії права у часи князя Ярослава Мудрого, на візантійських та європейських впливах на становлення української філософії права, виділено особливості розвитку української філософії права в часи княжої (князівської) доби, наведено

значення закону і договору та основні надбання киево-руського періоду в розвитку української філософії права, охарактеризовано творчу спадщину найвидатніших представників української філософії права часів Києво-Руської держави (України-Руси).

Значну наукову цінність має третій розділ монографії, у якому ґрунтовно проаналізовано втілення філософсько-правових ідей у збереження української державності у часи Короля Данила Романовича, особливості розвитку української філософії права в епоху Середньовіччя, вдало проаналізовано філософсько-правові погляди представників українського духовенства XIII–XIV ст., охарактеризовано визначні пам'ятки української філософії права XIII–XVI ст., українські філософсько-правові ідеї у часи Великого князівства Литовського, у часи Ренесансу, Гуманізму, зокрема творчості львівсько-галицьких гуманістів (в розумінні її як джерела європейського виміру в українській філософії права), розглянуто перше українське національно-культурне відродження, Острозьку філософську школу у XVI–XVII ст., Київську школу філософії права, Львівсько-Галицьку школу філософії права XVI–XVII ст. та виділено основні особливості розвитку української філософії права від так званих «темних віків» до Ренесансу (друга половина XIII–XVII ст.).

Кваліфікованим і багатим на юридичні знання є четвертий розділ монографії, у якому розглядається національна ідея як основа української філософії права XVII–XVIII ст. Тут розкривається правова система та філософія права часів Української козацької держави, філософсько-правова складова політичних поглядів гетьмана України Богдана Хмельницького, досліджується теолого-соціологічний напрям в українській філософії права XVII ст., піднімаються питання українського державотворення з праць українських мислителів того ж таки століття, аналізується просвітницький напрям української філософії права XVII–XVIII ст. та наводяться особливості розвитку української філософії права доби Української гетьманської держави та Просвітництва.

Важливим та новаторським є п'ятий розділ рецензованої монографії, який присвячений характеристиці української філософії права XIX–XX ст., акцентовано увагу на європейськості української філософії права, на особистісному факторі у розвитку української філософії права у XIX–XX ст., а також на науковому та практичному державо-правотворчому значенні української філософії права. Автор на високому науковому рівні виділяє етапи становлення української філософії права: від національно-визвольного пафосу до класичної філософії права, подає аналіз ідеології національного визволення в українській

¹ Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 474 с.

філософії права, ідеї федералізму розвитку української державності в українській філософії права, характеризує історичну школу в українській філософії права, природно-правові погляди українських вчених, позитивізм в українській філософії права, соціологічний напрям в українській філософії права, зокрема творчість представників Київської школи соціологічного напрямку української філософії права, творчу спадщину представників Харківської школи української філософії права, соціологію права Євгена Ерліха, соціолого-правові підходи у психологічній теорії права Леона Петражицького та філософсько-правові погляди представників Львівської школи соціології права. Автор кваліфіковано виокремлює та аналізує теолого-соціологічний напрям в українській філософії права та наголошує на філософсько-правових ідеях у політичних концепціях представників українського націоналізму, робить ґрунтовні висновки щодо особливостей розвитку української філософії права у XIX–XX ст.

У монографії Костицького В. В. наголошено, що історію філософії права можна позначити як таку наукову дисципліну та водночас галузь самої філософії права, яка досліджує еволюцію філософсько-правових ідей, концепцій і доктрин, шкіл і напрямів, а також особливості поглядів філософів права, що осмислюються у хронологічному, цивілізаційному, національному та/або культурному контекстах. Автор цілком обґрунтовано стверджує про існування відокремленої історії української філософії права, розуміючи під українською розвиток національно зумовленої філософсько-правової традиції. Співвідношення філософії права та історії філософії права розглядається у тому, що вони є двома взаємопов'язаними, але методологічно і предметно відмінними галузями правознавства та філософії. Кожна з них виконує окрему функцію в осмисленні права, але їхнє поєднання дає повніше розуміння сутності, змісту і розвитку правових явищ. Такі твердження є, безумовно, передовим науковим доробком для правничої науки сучасної України.

Значну наукову цінність мають положення рецензованої монографії про те, що в теолого-соціологічному праворозумінні простежується нерозривний взаємозв'язок між правом, законом Божим, державою, суспільством, людиною і справедливістю. На підтвердження своїх міркувань автор спирається на моральних авторитетів, зокрема Августина Блаженного, який справедливо наголошував: «там, де немає справедливості, там немає права, а раз немає права, то немає і народу, адже народ не проста сукупність людей, а люди, пов'язані згодою в питаннях права». Далі він зазначав, що у словосполученні «несправедливий

закон» приховується внутрішня суперечність: якщо людські закони розходяться з Божими, вищими законами, то вони власне законами вважатися не можуть. Владу, що не опікується законом і справедливістю, він назвав у своїй праці «Про Град Божий» не інакше ніж «розбійницькою ватагою». Подібно до нього Тома Аквінський нарік несправедливий закон «спотвореним законом», якого ніхто не зобов'язаний дотримуватися. Правителі, які видають такі закони, є тиранами, опір яким не буде вважатися заколотом проти влади, оскільки владу утримує сам заколотник. Біблія традиційно визнається найважливішим релігійним джерелом принципу верховенства права та становлення демократичних інститутів влади. Античні й новочасні їхні реінтерпретації лише оновлення висловлених у Біблії настанов та думок. Невипадково ж іще І. Кант відзначав, що право це найкраще з того, що є у Бога на Землі. Цінність права та прав людини полягає у тому, що сама людина має незаперечну сакральну цінність як образ особистісного Бога. З цього безпосередньо випливає ідея непорушності прав людини та засада рівності усіх людей в їхніх природних правах перед Богом. Права людини визнаються належними їй остільки, оскільки вона є суб'єктом моральних зобов'язань, своєрідним постійним боржником перед Богом як джерелом трансцендентних моральних вимог. І це найважливіші складові теолого-соціологічного праворозуміння².

Вищенаведений фрагмент з монографії є особливо актуальний і влучно сформульований автором з огляду не лише на згадування в Преамбулі до Основного Закону України – Конституції згаданого нерозривного взаємозв'язку між правом, законом Божим, державою, суспільством, людиною і справедливістю: «... усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та майбутніми поколіннями...». Також важливе значення впливає з правових звичаїв, національної правової доктрини, що й зумовлюється історично. У 2019 р. Україна нарешті отримала Томос про автокефалію Православної церкви України, тим самим продовжуючи процес від'єднання від московського імперського простору. Визнаємо українську незалежну від Москви церкву (в розумінні теолого-соціологічного напрямку в українській філософії права) однією з підвалин Української державності поряд з українською мовою, які своїм історичним впливом і значенням довгий час замінювали Українському народу власну державу, зберігали його звичаї та традиції і зрештою стали одними з вирішальних чинників становлення незалежної, суверенної, самостійної

² Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. С. 427.

України. До того ж, цитуючи автора, упродовж усього періоду, що охоплює час від другої половини XIII і до середини XVII ст., українська філософія права розвивається із традиційно великою питомою вагою релігійного сегмента, що з одного боку забезпечувалося консервуванням киево-руської філософсько-правової спадщини, детально дослідженої в першому розділі монографії, а з іншого – релігійні елементи посилюються унаслідок полеміки православної та католицької церков довкола унії наприкінці XVI ст.³. Відтак, вплив та значення релігії в розвитку права, у державотворення і власне еволюції української філософії права є колосальним. Такий висновок робимо не лише завдяки ґрунтовній подачі матеріалу автором монографії, але й проаналізувавши часові рамки, які складаються з цілих століть.

Значну наукову новизну в монографії містять положення про те, що в основі філософсько-правових поглядів середньовічної України лежали панівні ментальні уявлення щодо пов'язаності права із законом, правдою, справедливістю; ідеї верховенства Божественного права над світським; переконання в необхідності дотримання вимог права представниками як духовних, так і світських верств населення; поширюваності права на практично всі сфери людських взаємин; підпорядкування праву носіїв влади держави; пов'язаності права із моральними ідеалами, моральності права; імперативності права та його забезпеченості силою державно-владного примусу; пов'язаності раціоналізму та ірраціональності у пізнанні феномена права. Водночас онтологічна й аксіологічна проблематика в тогочасній філософії права виразно домінували над гносеологічною. Детально висвітлюється в другому розділі монографії В. В. Костицького притаманний ідейний синкретизм (нерозчленованість) тогочасної філософії права: культура України-Руси ще не знала чіткого розподілу між різними сферами духовної діяльності людини; багато творів містили окремі філософсько-правові ідеї, однак жанрово вони не належали до власне філософсько-правових (літописи, повчання тощо) і такими автори їх не кваліфікували; теїстичність була «альфою і омеґою» тодішніх масових уявлень людей (менталітету), а відповідно чітко мусила проявлятися у писемних пам'ятках, незважаючи на те, що далеко не всі автори філософсько-правових ідей належали до церковної верстви (як-от князі); релігійними ідеями наповнені практично всі твори, більшість світських питань, зокрема і правових, розглядаються саме через призму оцінки з боку офіційної церкви та панівної (християнської) релігії. Проте у філософії права тогочасної

України, поряд із суто богословськими, виразно проступають і певні світські елементи, які, щоправда, мають ще підпорядковане, вторинне значення, але роль їхня поступово зростає і стає дедалі більш виразною в українському філософсько-правовому дискурсі; відзначається смислове та жанрове розмаїття філософсько-правових ідей, викладених у церковних і світських творах; спостерігається багатство філософсько-правових ідей та їхня орієнтація на домінування при розв'язанні актуальних і ключових проблем суспільного, культурного, релігійного та державного життя країни. Таке розмаїття об'єктивно зумовлювалося збігом у часі активних суспільно- і державотворчих процесів та сприйняття Україною християнської культури і філософії релігії, які уможливили її прилучення до християнської спільноти європейських народів⁴.

Автор надзвичайно коректно характеризує філософію права України-Руси не просто відзеркаленням правової практики та державно-політичних відносин владарювання, що склалися протягом періоду функціонування Києво-Руської держави, а наголошує на її активний вплив на правові практики, характер і спрямованість правотворчості і правосвідомості багатьох державних і церковних діячів, князів і представників боярсько-дружинної верстви, кристалізації державного організму, його згуртуванню й самовизначенню⁵.

Актуальним питанням є історія української філософії права XX ст., яке сповнене національно-визвольною боротьбою Українського народу проти свого відвічного ворога та окупанта – імперського, радянського московського режиму. Автор комплексно аналізує той важливий та складний період, робить вдалі акценти на поглядах ключових постатей (філософів, етнографів, літераторів, істориків, юристів, політиків, ідеологів), їх політико-правові, філософсько-правові ідеї, зокрема в контексті розв'язання національного питання та теоретико-методологічного обґрунтування відновлення незалежної державності України.

Автор вдало зазначає, що період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. дав можливість своєрідного інтелектуального переходу багатьох «чистих» правознавців до опрацювання актуальних питань національного визволення та переорієнтував значний масив тодішньої філософсько-правової думки, насичуючи її багатим емпіричним державно-правовим матеріалом. Досвід та уроки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. стали суттєвим поштовхом для відповідного розвитку української

³ Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 162.

⁴ Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 95–96.

⁵ Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 96.

філософсько-правової думки в еміграції, яка становить невід'ємну частину національного філософського дискурсу. Так чи так, саме українська філософія права XIX–XX ст. виробила й концептуально обґрунтувала такі значимі для сучасного політико-правового розвитку України концепти, як людські права та права нації, народовладдя, народний суверенітет, приватне і позитивне, публічне і приватне, об'єктивне і суб'єктивне, національне і міжнародне право, форми (джерела) права, конституціоналізм, поділ влади, відповідальність влади перед народом, парламентаризм, самоврядування та ін. Кожен з них, з одного боку, є спільним набутком української і європейської правової традиції, а, з іншого, в українській інтерпретації кожному з них властивий певний національний «колерит», ті особливості, які стали результатом складного переосмислення дієвості правових феноменів, позначуваних цими поняттями в українських національних умовах. Названі концепти, осмислені з різних філософсько-правових позицій, виконували свою світоглядну, аксіологічну, правотворчу, легітимізаційну та інші ролі в національному праві і державотворенні. Виконують їх вони і досі, підтримуючи континуїтет філософсько-правової традиції України від XIX–XX ст. до сучасності⁶.

Варто дати високу оцінку тезі автора, в якій він справедливо зауважує, що питання про сучасну українську філософію права заслуговує на окрему роботу. Оpubлікована праця слугуватиме основою, фундаментом та доктринальним орієнтиром для наступних наукових досліджень, актуальність яких є безапеляційною. Абсолютно коректно автор не об'єднує сучасність та історію в одному дослідженні. Така позиція є раціональною не лише зважаючи на те, що першочергово питання історії української філософії права не було належним чином досліджене та висвітлене серед наукових шкіл сучасності, але й тому що ми живемо в надскладний час, оповитий перманентними змінами, світовими потрясіннями, геополітичними конфронтаціями. Така ситуація з одного боку дозволяє в посиленому і прискореному режимі розвиватися українській філософії права, очевидно, з акцентом на воєнні реалії державного та суспільного життя, а з другого боку не дозволяє досліднику проаналізувати цілісну картину, комплексно розглянути українську філософію права сучасності. Можна стверджувати, що з 1991 р. пройдено колосально великий шлях, що жодним чином не заперечується, однак сучасна фаза, в якій знаходиться Україна, вимагала ґрунтового висвітлення саме історії, а не сучасної української філософії права, з чим автор успішно справився. Наступний крок повинний бути впевненим, вмотивованим

і об'єктивним, що сподіваємось матиме місце в наступний десяток років, уже після припинення вогню, перемоги України та початку її відбудови в повоєнному житті.

Монографічне дослідження В. В. Костицького завершують логічні та продумані висновки, котрі підкреслюють його актуальність і високий науковий рівень. Усі висновки, яких дійшов автор, достатньо аргументовані й обґрунтовані та, безперечно, потребують врахування під час формування державної політики сучасної України. Автор вдало підсумував поняття української філософії права як не лише академічної дисципліни, але і потужної науково-ідеологічної платформи, що сформувала правову ідею української незалежності, слугує теоретичною основою розбудови правової держави і демократії, підтримує національну ідентичність і виступає важливим чинником політичної та соціальної стабільності. Автор цілком правильно резюмує, що перспективи розвитку української філософії права в умовах незалежності України пов'язані з викликами і можливостями, які постали перед державою та суспільством у нових політичних, соціальних і культурних реаліях. У контексті цих перспектив розглядаються тенденції до: поглиблення інтеграції з європейською та світовою філософією права; розширення досліджень у контексті європейських цінностей, принципів верховенства права, прав людини, демократії і правової держави; активізації участі у міжнародних академічних дискусіях, обміні ідеями й методологічними підходами; поглиблення досліджень національного правового і філософського досвіду, зокрема історичних традицій українського права, відродження і переосмислення національної ідентичності крізь призму права, ролі права у формуванні суспільства; розробки унікальних концепцій, що відповідають специфіці української правової культури і соціально-політичних реалій; фокусування уваги на проблематиці прав людини і громадянського суспільства як пріоритетних, розширення теоретичних розробок, пов'язаних із захистом прав і свобод, боротьбою з корупцією, розвитком правової свідомості суспільства; розгляду філософських основ соціальної справедливості, рівності, солідарності в умовах переходу до демократичного суспільства; вивчення різноаспектної взаємодії права і моралі, зокрема в контексті підвищення рівня правового патріотизму та суспільної відповідальності; впливу глобалізації та цифрових технологій, аналізу змін у поняттях свободи, приватності, контролю й відповідальності в цифрову добу; інтеграції філософії права з соціологією, політологією, психологією, економікою та іншими гуманітарними й суспільними науками; розвитку освіти та популяризації філософії права⁷.

⁶ Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 463–464.

⁷ Костицький В. В. Історія української філософії права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 472–473.

Монографія В. В. Костицького «Історія української філософії права» виконана на високому науковому та методологічному рівні, є значним внеском у розвиток сучасної юридичної науки України. Монографічна праця концептуально збагачує наукову думку, настановує на роздуми над багатьма проблемами сучасної дійсності. Буде цікавою і корисною як для

юристів та політологів, так і для філософів, істориків, соціологів, всіх, хто цікавиться проблемами історії української філософії права. Всебічність, обсяг і фундаментальність викладу наукових положень у монографії В. В. Костицького значно підвищує рівень розвитку сучасної української юридичної науки, у зв'язку з цим заслуговує високого академічного визнання.

Дата першого надходження рецензії до видання: 16.11.2025

Дата прийняття рецензії до друку після рецензування: 18.12.2025

Дата публікації (оприлюднення) рецензії: 31.12.2025